

Tevbe Sûresi 5. Âyeti Bağlamında Müşriklerle İlişkiler*

Relations with Polytheists in Terms of the 5th Verse of Surah al-Tawbah

Haşim ÖZDAŞ^a

^a Araştırma Görevlisi Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Van/Türkiye, hasimozdas@gmail.com, Orcid: 0000-0002-4621-435X

ÖZ

Yaygın kanaate göre Hicri 9. yılda nazil olan Tevbe sûresi, daha önceleri müşriklerle varılan bütün antlaşmaları uygulamadan kaldırmıştır. Bu anlayışta olanlara göre Tevbe sûresi 5. âyetiyle, Müslümanlarla antlaşmalı olanlara dört ay süre tanınmıştır. Kendileriyle antlaşma yapılmamış olanlara ise haram aylar içinde güvende olacakları bildirilmiştir. Dolayısıyla müşrik Araplar, İslam'a girmediklerinde öldürülecekleri ifade edilmiştir. Buna mukabil diğer bazı âlimler ise Tevbe sûresi 5. âyetin, daha önceden varılan Hudeybiye antlaşmasını bozan ve Müslümanlar aleyhinde faaliyetlerde bulunan müşrikler hakkında nazil olduğunu belirtmişlerdir. Bu çalışmada Tevbe sûresi 5. âyetinin diğer bazı âyetler ile nesih ilişkisine değinilecek, daha sonra âyetin kimleri kapsadığı ve içerdiği hükümler irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tevbe sûresi, Antlaşma, Müşriklerle İlişkiler, Müşrik Araplar.

ABSTRACT

According to common belief, Surah al-Tawbah, which was sent to prophet Muḥammad in the year Hegira 9, invalidated all agreements signed with polytheists before. Accordingly, the ones with whom treatment had been signed were given four months permission with the 5th verse of al-Tawbah, yet the ones with whom treaties hadn't been signed were announced that they would be safe during haram months. Therefore, polytheists Arabs would be killed if they didn't convert to Islam. The people, who were sent holy books, and non-Arab polytheists, on the other hand, would be fought in case they didn't pay jizya. On the other hand, some Islamic scholars stated that the fifth verse of Surah al-Tawbah had been sent for polytheists who violated the before signed Hudeybiyyah treaty and held activities against Muslims. In this study, the repentance relation of fifth verse of al-Tawbah with some other verses will be mentioned; and afterwards, the individuals whom the verse covers and the provisions that it includes will be discussed.

Keywords: Exegesis, Surah al-Tawbah, Treaty, Relations with Polytheists, Polytheist Arabs.

1. GİRİŞ

Savaş ve barış konuları başta olmak üzere Müslümanların diğer topluluklarla ilişkilerini düzenleyen birçok âyet mevcuttur (el-Bakara 2/190-93; en-Nisâ 4/74-76, 89-91; el-Mâide 5/5; el-Enfâl 8/57-58; et-Tevbe 9/1-15, 29, 36). Savaşa istisnai durumlarda başvurulması gerektiğini bildiren âyetlerde, dinlerinden dolayı Müslümanlar ile savaşanların, onları yaşadıkları yerden çıkarmanın ve çıkarılmalara destek verenlerin dost edinilmemesi gerektiği; bu çizgileri aşmayanlara ise iyilikte bulunmanın yasak olmadığı buyurulmaktadır (el-Mümtehine 60/8-9). Bunun yanı sıra çatışmayı bırakıp, barış teklif edenlere dokunulmaması gerektiği gibi (en-Nisâ 4/90) teslim olduğunu bildirene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek, “*Sen mümin değilsin!*” denilmemesi gerektiği bildirilmiştir (en-Nisâ 4/94).

Öte yandan Bakara sûresi 190. âyette olduğu gibi savaşa dair hüküm içeren bazı âyetlerde Müslümanlara saldırıda bulunmayanlara karşı savaşılmaması gerektiği bildirilirken, Tevbe sûresi 5. âyette olduğu gibi diğer bazı âyetlerde ise kafirlere karşı savaşılması gerektiği belirtilmiştir. Bu ve benzeri âyetler arasında ilk bakışta bir çelişki varmış gibi görünmektedir. Bazı âlimler, Tevbe sûresinin ilgili âyetinin, savaşı başlatan kafirlere karşı savaşılması gerektiğini bildiren âyetleri uygulamadan kaldırdığını belirtmişlerdir. Hatta bazıları, ilgili âyetin son kısmının “*Ama tövbe eder, namazı kılar ve zekât verirlerse yollarını*

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

açın”, baş tarafını neshettiğini öne sürmüşlerdir (Ebû ‘Ubeyd, 1997: 136, 190-197). Ayrıca Tevbe sûresi 29. âyetin, 5. âyeti neshettiğini veya 29. âyetin, 5. âyeti açıkladığını belirtenler de olmuştur. Buna göre Tevbe 29. âyeti kendilerinden cizye alınabilen Ehl-i Kitap’tan; 5. âyeti ise Ehl-i Kitap olmayan müşrikleri konu edinmektedir (Nehhâs, 1991: II, 432).

Kısaca Müslümanların diğer topluluklarla ilişkilerini düzenleyen âyetlerden biri olan Tevbe sûresi 5. âyeti, genel olarak müşrik Araplarla bağlantılı olarak açıklanmış; aynı sûrenin 29. âyeti ise Ehl-i Kitap’la ilişkileri düzenlediği belirtilmiştir. Buna göre İslâm, cizye adı altında Ehl-i Kitap’ı vergi vermeye bağlamış, Arap müşriklerinden cizye alınmayacağı için, İslâm’ı kabul etmeleri ile kılıç arasında bir tercihte bulunmalarını istemiştir. Buna mukabil diğer bazı âlimler ise Tevbe sûresi 5. âyetin, daha önceden varılan Hudeybiye antlaşmasını bozan ve Müslümanlar aleyhinde faaliyetlerde bulunan müşriklere dair düzenlemeler içerdiğini belirterek, söz konusu âyetler arasında herhangi bir nesih ilişkisinin olmadığını beyan etmişlerdir. Bu çalışmada Tevbe sûresi 5. âyetin, Müslümanların Gayr-ı Müslimlerle ilişkilerini düzenleyen diğer bazı âyetler ile nesih ilişkisine değinilecek daha sonra âyetin kimler hakkında nazil olduğu ve içerdiği hüküm irdelenecektir.

2. TEVBE SÛRESİ 5. ÂYETİN DİĞER BAZI ÂYETLERLE İLİŞKİSİ

Savaş esirlerinin hukuku bağlamında da ele alınan Tevbe sûresi 5. âyeti nesih çerçevesinde tartışılmış; âyetin, nâsih, mensûh veya muhkem olduğu yönünde çeşitli değerlendirmelere konu olmuştur. Birbirinden farklı olan bu değerlendirmeleri şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

A. Nâsih Olduğu

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), bir rivayete göre Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Süddî (ö. 127/745), Mücâhid (ö. 103/721), Hakem b. ‘Uteybe, Katâde (ö. 117/735) ve Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) gibi diğer bazı âlimlere göre esirlerin öldürülmeyeceğini bildiren Muhammed sûresi 4. âyetinin hükmü, Tevbe sûresi 5. âyette yer alan “*Müşrikleri öldürün*” meâlindeki *فَاَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ* ifadesiyle neshedilmiştir (Mukâtil b. Süleyman, 2002: IV, 44; Taberî, 2001: XXI, 183-185; Nehhâs, 1991: III, 6, 10, II, 424; İbnü’l-Cevzî, 2003: II, 464). Buna göre müşrik savaş esirlerini karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakma hükmü uygulamadan kaldırılmıştır (Mekkî b. Ebû Tâlib, 1986: 309).

B. Mensûh Olduğu

Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732) ve diğer bir rivayete göre Dahhâk gibi erken dönem bazı âlimlere göre esirlerin öldürülmesini bildiren Tevbe sûresi 5. âyeti, esirlerin karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakılmasını emreden Muhammed sûresi 4. âyetiyle uygulamadan kaldırılmıştır (Mekkî b. Ebû Tâlib, 1986: 309; Kurtubî, 2006: X, 110). Ancak Tevbe sûresinin ilgili âyetinde geçen *esir alın* anlamındaki *وَخُدُّهُمْ* ifadesinden (İbn Kuteybe, 1393/1973: 502) hareketle bu yaklaşımın zayıf olduğu belirtilmiştir (İbnü’l-Cevzî, 2003: II, 464).

C. Muhkem Olduğu

Gerek Tevbe sûresi 5. âyetinin gerekse Muhammed sûresi 4. âyetinin muhkem olduğunu belirten İbn Zeyd’e (ö. 182/798) göre esirleri karşılıksız veya fidye karşılığında salıverme veyahut öldürme kararı verilebilir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 1986, 309; İbnü’l-Cevzî, 2003: II, 464). Ebû ‘Ubeyd (ö. 224/838), Taberî (ö. 310/923) ve Nehhâs’ın (ö. 338/950) tercihi de bu yöndedir. Çünkü Hz. Peygamber, bazı esirleri karşılıksız veya fidye karşılığında serbest bırakmış bazılarını ise öldürmüştür (Ebû ‘Ubeyd, 2007: I, 198; Taberî, 2001: XXI, 187; Nehhâs, 1991: II, 425).

Öte yandan çalışmamızın konusunu teşkil eden Tevbe sûresi 5. âyetin usûlcüler tarafından nasıl ele alındığına kısaca değinmek istiyoruz. İlgili âyeti, ‘amm ve has konusu bağlamında ele alan Ebû Bekir el-Cessâs’a (ö. 370/981) göre esirlerin karşılıksız veya fidye karşılığı salıverilmelerini bildirip has olan Muhammed sûresi 4. âyetin hükmü, daha sonraları nazil olan, “*müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*” Tevbe sûresi 5. âyetiyle uygulamadan kaldırılmıştır. Ayrıca ona göre söz konusu âyet, haram aylarda savaşmanın haram olduğunu bildiren Bakara sûresi 217 ile Mâide sûresi 2. âyetlerin hükmünü de neşetmiştir (Cessâs, ts: I, 381-386).

Bu âyeti, Kur’ân’ın Kur’ân’la nesih edilmesi bölümünde ele alan Serahsî’ye (ö. 483/1090 [?]) göre müşriklerle iyi geçinmeyi emreden “*Öyleyse sen de bunlara hiçbir şey olmamış gibi güzel davran*” (el-Hicr 15/85) meâlindeki âyet, Tevbe sûresi 5. âyetteki “*Müşrikleri öldürün*” bölümüyle uygulamadan kaldırılmıştır (Serahsî, ts: II, 77). Söz konusu âyeti ‘ammın tahsis edilmesi bağlamında da ele alan Serahsî, Tevbe sûresi 5. âyet gereği, zimmi olanlar hariç kendilerine can ve mal güvenliği verilmeyen müşrikleri öldürmek gerekir. Ayrıca birbiriyle çelişki olan nassların nüzul tarihlerinin bilinmesi halinde mukayyed olan nass, mana yönünden mutlak nassı neshettiğini ileri süren Serahsî’ye göre nâsih olan bir âyet diğer bir âyetle neshedilebilir. Örneğin İbn Abbas’tan nakledildiğine göre esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılmasının yasak olduğunu bildiren Enfâl sûresi 67. âyeti, esirlerin karşılıksız veya fidye karşılığında salıverilmesi gerektiğini bildiren Muhammed sûresi 4. âyetiyle neshedilmiştir. Ancak Süddî’nin belirttiği gibi, söz konusu son âyetin hükmü, daha sonraları nazil olan Tevbe sûresi 5. âyetiyle uygulamadan kaldırılmıştır (Serahsî, ts: II, 84-85).

Hitabın anlama delaletinin üç şekilde olduğunu ifade eden Bakillânî (ö. 403/1013), Tevbe sûresi 5. âyetini “bir yönden müstakil, bir yönden müstakil olmayan hitap” başlığı altında ele almıştır. Ona göre *فَاَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ* cümlesindeki ‘amm bir lafız olduğu söylenen “müşrikler” ile “öldürme eylemi” bilinirken, bundan maksadın bütün müşrikler mi yoksa bazıları mı olduğu hususunda bir bilinmezlik söz konusudur (Bakillânî, 1998: I, 349-350).

İbn Hazm’a (ö. 456/1064) göre Tevbe sûresi birinci âyette kendilerine dört ay serbest dolaşma ruhsatı verilen müşrik ile devamındaki âyetlerde Nahr gününden haram ayların bitimine kadar elli gün süre verilen müşrikler, aynı müşrikler değildir. İbn

Hazm'a göre Tevbe sûresi 1 ile 5. âyette iki müşrik gruptan söz edilmektedir. Buna göre antlaşmaları olanlara dört ay; antlaşmaları olmayanlara ise 50 gün süre verilmektedir. Bu duyuru Zilhicce ayının onunda yapılmıştır. Bu aydan geriye kalan ile Muharrem ayının toplamı 50 gün eder (İbn Hazm, ts. III, 93).

Kur'an'dan hüküm bakımından birbiriyle çelişen nasslar bağlamında ele alan Cüveynî'ye (ö. 478/1085) göre yakalandıkları yerde öldürülmeleri gerektiğini ifade eden Tevbe sûresi 5. âyeti ile ister Ehl-i Kitap ister putperest herhangi bir ayrıma gidilmeden cizye vermeleri gerektiğini bildiren aynı sûrenin 29. âyeti birbiriyle çelişkili gibi görünmektedir. Bazı fakihler, Tevbe sûresi 29. âyet gereği Ehl-i Kitap ile Mecusilerden cizye alınmasına hükmedip, aynı sûrenin 5. âyeti mucibince bunların dışındakilerle ilişkinin savaş temelinde olacağını söylemişlerdir. Böylece her iki âyetin zahiri ile amel edilmiş olunur. Böyle bir yaklaşımın delilsiz bir şekilde âyetlerin zahirlerinde tasarrufta bulunma olarak niteleyen Cüveynî'ye göre söz konusu yaklaşım herhangi bir delile dayanmadan 'amm olan lafızları genel olmaktan çıkartacağı için temelden yoksundur. Zira bir nassın tahsisi için delile gereksinim vardır. Ancak söz konusu âyetlerden hiçbiri de diğerini tahsis etmemektedir. Aksine bunları tahsis eden başka deliller bulunmaktadır (Cüveynî, 1400: II, 1193-1194).

Tevbe sûresi 5. âyeti, mücmel lafızlar kısmında ele alan Âmidî'ye (ö. 631/1233) göre mevzubahis edilen âyet, 'ammdır. Bazı sahabe tarafından Mecusilere dair Hz. Peygamber'den nakledilen "Onlara Ehl-i Kitap gibi davranın" (Beyhâkî, 2003: IX, 319) meâlindeki hadis, bunu tahsis etmiştir. Aynı şekilde daha sonraki beyanlarla zimmilerin yanı sıra iççiler ve kadınlar da söz konusu hükümden ayrı tutulmuşlardır (Âmidî, 2003: III, 61-62).

3. ÂYETİN NÜZÛL BAĞLAMI

Tevbe sûresi 5. âyetin kimler hakkında indiği hususunda farklı görüşler kaydedilmiştir. Bunları şu iki başlık altında ele almak mümkündür.

3.1. Âyetin Müşrik Araplar Hakkında Olduğu

Birçok âlim, Tevbe sûresini, ateşkesi ortadan kaldıran, önceleri varılan barış antlaşmalarını geçersiz kılan (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1752) ve insanları cihâda çağıran sûre, şeklinde nitelemişlerdir (Ebû 'Ubeyd, 1997: 197).

Kimi farklılıklarla birlikte Müslüman âlimlerinin yaygın kanaatine göre hem Kur'an-ı Kerim hem de tevatürle sabittir ki Hz. Peygamber, Mekke Fethi'nden sonra Hicri 9. yılda müşriklerle yaptığı bütün antlaşmaları feshedip onlara dört ay süre tanımıştır. Bu ayların sona ermesiyle müşriklerin can ve mal güvenliği kalmamıştır (İbn Kayyim el-Cevziyye, 1997: III, 878-879). Bu görüşü benimseyenlere göre Tevbe sûresi, daha önceleri müşriklerle varılan tüm antlaşmaları ilga etmiş; antlaşmalı olanlara dört ay süre tanımış, antlaşma yapılmamış olanlara ise dört haram ay içinde güvende olacaklarını bildirmiştir (Ebû 'Ubeyd, 1997: 194-195).

Bu anlayış, Sünnî mezheplerin yanı sıra Ca'feriyye, Zeydiyye ve İbn Hazm ile özdeşleşen Zâhiriyye mezhepleri tarafından da kabul görmüştür.

Hanefî mezhebine göre Müslümanlar, ilk zamanlarda az ve güçsüz oldukları için Hz. Peygamber, pek çok müşrikle antlaşma yapmıştı. Ancak İslâm güçlenip Müslümanların sayısında bir artış olunca Yüce Allah Tevbe sûresi (1-5) âyetleriyle, daha önce varılan bütün antlaşmaları geçersiz sayarak müşriklerle savaşmayı emretmiştir (Kâsânî, 1986: II, 45). Dolayısıyla Müslümanlar, Tevbe sûresi 5. âyeti gereğince İslâm'a davet etmeksizin müşriklere ister haram aylar içinde ister dışında savaş açabilirler. Çünkü haram aylarda savaşma yasağı, seyf âyeti (et-Tevbe 9/5) başta olmak üzere savaşmayı emreden âyetlerle neshedilmiştir (Kâsânî, 1986: VII: 100).

İmam Şâfiî (ö. 204/820) de, Tevbe sûresi 5. âyetten hareketle Allah'a ve Rasûlü'ne iman edenler ile Ehl-i Kitap'tan eman verilenlerin dışındakilerin can ve mal güvenliğinin olmadığını belirtmiştir. O, âyetin devamındaki tövbe edip namaz kılanların ve zekât verenlerin ise (et-Tevbe 9/5), Ehl-i Kitap olmayan müşrik Araplar ile Arap olmayan müşrikler olduğunu savunmuş ve Tevbe sûresi 29. âyetini bu görüşüne delil göstermiştir (Şâfiî, 2001: II, 567).

Hanbelî mezhebine göre sadece Yahudi, Hristiyan ve Mecûsilerden cizye alınır. Müşrik Araplardan cizye kabul edilmediği için Müslüman olmamaları halinde öldürülürler. Bunun nedenini ise şöyle açıklamışlardır: Araplar, Hz. Peygamber'in toplumundandırlar. Bu nedenle onların küfrü seçmeleri ağır bir suç teşkil etmektedir (İbn Kudâme, 1997: XIII, 208). Tevbe sûresi 5. âyeti ile "La ilâhe illallâh diyene kadar insanlarla savaşmakla emrolundum", (Buhârî, 2002: "İstîtabetü'l-Mürteddîn", 3) hadisini esas aldıklarını belirten Hanbelîlere göre 'amm olan *müşrikîn* ifadesinden Ehl-i Kitap olanlar Tevbe sûresi 29. âyetiyle; Mecûsiler ise *عاملوهم معاملة أهل الكتاب* "Onlara Ehl-i Kitap gibi davranın" (Beyhâkî, 2003: IX, 319) hadisiyle tahsis edilmiştir. Bu iki grup, cizye verdikleri takdirde öldürülmeyecekler. Bunların dışındakiler ise âyetin genel hükmüne tabi olarak Müslüman olmazlarsa öldürülürler (İbn Kudâme, 1997: XIII, 209).

Ca'feriyye mezhebinin yaklaşımında da yukarıdaki görüşlerden temel bir fark yoktur. Zira onlara göre Ehl-i Kitap ile Mecûsiler ya İslâm'a girmeleri ya da cizye vermeleri gerekir. Harbî yani Ehl-i Kitap olmayanlar ise İslâm'a girmedikleri takdirde öldürülürler (Şehîd-i Sâni, 1424: II, 15-16).

Zeydiyye mezhebine göre Arap olan veya olmayan Ehl-i Kitap ile Acem yani Arap olmayan müşriklerden cizye alınabilir. Müşrik Araplardan ise cizye alınmaz. Bu nedenle müşrik Araplar, İslâm'a girmedikleri takdirde öldürülürler (Zeyd b. Ali, 1919: 239). Çünkü Tevbe sûresi 5. âyetine göre kâfirlerin can ve mal dokunulmazlığı yoktur (Şevkânî, 2004: 946). Ayrıca ilgili âyet, Arap müşrikler hakkındadır. Çünkü Hz. Peygamber, Acem müşriklerle değil, Araplar ile barış antlaşması yapmıştır. Buna göre

müşrik Araplar İslâm'a girmezlerse kendileriyle savaşılır. Yukarıda işaret edilen grupların dışındakilerden ise Tevbe sûresi 29. âyeti gereği cizye alınabilir (Seyyâğî, ts: IV, 316-318).

Zâhiriyye mezhebine göre Tevbe sûresi 5. âyeti gereği ayırım yapılmaksızın tüm esirler öldürülebilir. Kadın, çocuk, yaşlı ve işçilerin/savaşçı olmayanların öldürülmesini yasaklayan hadislerin ise zayıftır. Dolayısıyla yukarıda işaret edilen âyet, bu tür rivayetlere mahkûm edilemez. Aksine Kur'ân-ı Kerim'de emredildiği gibi cizye vermeleri veya Müslüman oluncaya kadar onlarla savaşılması gerekir (İbn Hazm, 1349: VII, 296-298).

Yukarıdaki yaklaşımların bir sonucu olarak şöyle denilmektedir: Müslümanlar, müşriklerle karşılaştıklarında, şayet Ehl-i Kitap'tan olup İslâm daveti onlara ulaşmamışsa dine davet edilmeden veya tebliğ ulaşıp da onlardan cizye kabul edildiğini bilmiyorlarsa onlardan cizye almayı istemeden onlarla savaşılması daha uygundur. Ancak mürted ve müşrik Araplardan, yani kendilerinden cizye kabul edilmeyen bir topluluktan olmaları durumunda ise Müslüman olmalarından veya onlarla savaşmak dışında bir seçenek yoktur (Şeybânî, 1997: I, 56-57; Simnanî, 1984: III, 1237-1238; Bâbertî, ts: V, 445-447; İbn Abdülber, 1978: 466; İbn Kudame, 1997: XIII, 31-32). Ayrıca Müslümanların güçlü olmaları halinde şayet ateşkeste bir maslahat yoksa onu imzalamak caiz değildir. Bir maslahat olması durumunda; İslâm'a girmelerini sağlamak, cizye vermek veyahut başkalarına karşı yapılan bir savaşta onlardan yardım almak için dört aya kadar ateşkes antlaşmasına gidilebilir. Müslümanlar şayet zayıf ise en fazla on yıllığına antlaşma yapılabilir (Şîrâzî, 1996: V, 247-248; İbn Kudame, 1997: XIII, 154-155; Şehîd-i Sâni, 1424: II, 23).

3.2. Âyetin Antlaşmayı Bozan Müşrikler Hakkında Olduğu

Tevbe sûresi 5. âyetine dair yukarıda ifade edilen yaklaşıma karşın Taberî'nin de içinde bulunduğu birçok müfessire göre ilgili âyet, belirlenen süre içinde antlaşmayı bozan ve Müslümanların aleyhinde faaliyetlerde bulunanlar hakkındadır. Bu nedenle aynı sûrenin 4. âyetinde antlaşmaya uygun hareket edenler, bu kapsamın dışında tutulmuştur (Taberî, 2001: XI, 311-312, 318).

Öte yandan Tevbe sûresi 5. âyetiyle yakından bağlantılı olan aynı sûrenin 2. âyetinde kendilerine *dört ay* serbest dolaşma izninin verildiği müşriklerin kimler olduğu hususunda farklı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bunları şöyle tasnif etmek mümkündür:

1. Ali b. Ebû Talha (ö. 143/760) kanalıyla İbn Abbas'tan nakledildiğine göre dört ay serbest dolaşma izni verilenler, kendileriyle barış antlaşması yapılanlardır (Nehhâs, 1991: II, 411).

2. Bu süre, barış antlaşması olan ve olmayan bütün müşriklere yöneliktir. Dahhâk kanalıyla İbn Abbas'tan nakledilen bir görüşe göre duyurunun yapıldığı günden başlamak üzere antlaşmalı olanlara dört ay; antlaşması olmayanlara ise Zilhicce'den yirmi gün ile Muharrem ayının tamamında toplamda elli gün serbest dolaşma izni verildi. Her iki sûrenin bitiminde Müslüman oluncaya kadar kendileriyle savaşılması gerekir (Taberî, 2001: XI, 307; Nehhâs, 1991: II, 410; Mekkî b. Ebû Tâlib, 1986: 307).

3. Bu süre, hem antlaşması olanlar hem de olmayanlara yöneliktir. İbn Abbas, Katâde ve Dahhâk'tan nakledilen bu görüşe göre antlaşmalı olanlara -ister süreleri dörtten az veya fazla olsun- dört ay; olmayanlara ise Muharrem ayının bitimine kadar süre verildi (İbnü'l-Cevzî, 2003: II, 461).

4. İster az ister çok olsun kendileriyle antlaşma yapılanların tamamına dört ay süre tanındı. Mücâhid b. Cebr ile Süddî'nin bu görüşte olduğu ifade edilmektedir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 1986: 307-308). Buna göre duyurunun yapıldığı günden Rebîülâhîr ayının sonuna kadar kendilerine dokunulmayacağı için bu süreye *haram aylar* denilmiştir (Nehhâs, 1991: II, 411-412).

5. Hz. Peygamber'in dört aydan az süreyle can ve mal güvenliği verdiği kişiler hakkındadır. Güvence sözü verilmeyenlere karşı ise savaşılır (İbnü'l-Cevzî, 2003: II, 462).

6. İbn Abbas'tan nakledilen diğer bir rivayete göre anlaşmalarını bozanlara dört ay; bozmayanlara ise anlaşmanın sonuna kadar süre tanındı. Antlaşmalı olmayanlara ise elli gün süre verildi (Nehhâs, 1991: II, 414; Mekkî b. Ebû Tâlib, 1986: 308).

7. Bu süre, antlaşma süreleri dört aydan az olanlar yöneliktir. Dört aydan fazla süreleri olanlar ise süre bitimine kadar antlaşmaya göre hareket etmek gerekir (San'ânî, 1410: I, 266; Taberî, 2001: XI, 311).

Bazı müfessirler, Tevbe sûresi 2. âyette zikredilen dört aydan maksat Zilkade, Zilhicce Muharrem ve Receb (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1752); diğer bazıları ise Şevval, Zilkade, Zilhicce ve Muharrem ayları (Taberî, 2001: XI, 311; Zemahşerî, 1998: III, 9; Beydâvî, ts: III, 70) olduğunu ileri sürmektedirler (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1747). Buna mukabil Süddî, Katâde (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1752) ve Mücâhid'e göre dört aydan maksat Zilhicce'nin 10'undan (Muharrem, Safer, Rebîülevvel aylarının tamamı) Rebîülâhîr'in 10'una kadar ki süredir (Hatîb eş-Şîrbînî, 1285: I, 587; Taberî, 2001: XI, 308-309; Zemahşerî, 1998: III, 9; Abdülkerim el-Hatîb, 1970: II, 701). Duyuru, Arefe gününde yapıldığından bu süre, Zilhicce'nin 10'unda başlamakta ve Muharrem, Safer, Rebîülevvel aylarının tamamı ile Rebîülâhîr'in 10'una kadar devam etmektedir (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1746; Zeccâc, 1988: II, 430). Antlaşmayı bozan müşriklere bu dört ayda dokunulmayacağı için bu aylara *haram aylar* denilmiştir (Hatîb eş-Şîrbînî, 1285: I, 590, 587).

Buna göre âyette ifade edilen *yasak aylardan* maksat, haram aylar dışında müşriklerin güvende dolaşabilecekleri dört aydır. (Beydâvî (ö. 685/1286), Yasak ayların haram aylar olduğu söyleminin, âyetin sözdizimine aykırı olduğunu ifade eden Beydâvî (ts: III, 70), bunu dilsel açıdan şöyle açıklamıştır: Tevbe sûresi 2. âyette geçen *أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ*, nekredir, 5. âyetteki *الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ* sözcüğünde kullanılan *أ* yani elif lam takısı ise ahd içindir. Arap dili kurallarına göre nekre olan bir sözcük, belirli halde tekrar edildiğinde ilk geçen nekre kastedilir. Dolayısıyla belirli kullanılan yasak ayları, Tevbe sûresi 36. âyette zikredilen dört haram aylara hamletmek âyetin nazmına muhaliftir (Şeyhzâde, 1998: II, 421). İbn Temiyye'ye (ö. 728/1328) göre de bu aylar, Tevbe

sûresi 36. âyette geçen haram aylar değildir. Çünkü 5. âyette zikredilen *انسلخ* sözcüğü, peş peşe gelen zaman dilimi için kullanılır. Receb ile diğer haram ayları arasında ise uzun bir süre vardır. Dolayısıyla Receb ayını burada zikretmenin bir anlamı yoktur (İbn Kayyim el-Cevziyye, 1997: III, 879).

Öte yandan Mescid-i Haram yanında antlaşma yaptıklarınız, size karşı doğru davrandıkça siz de onlara karşı doğru davranın, meâlindeki Tevbe sûresi 7. âyette işaret edilenlerin kimler oldukları konusunda üç görüş kaydedilmektedir:

1. Benî Damre hakkındadır.
2. Kureys hakkındadır.

Bu iki görüşün de İbn Abbas'a ait olduğu belirtilmiştir. Katâde ise âyetin, Hudeybiye Antlaşması'nı yapıp antlaşma şartlarını ihlal ederek müşriklere yardım eden Kureyşliler hakkında olduğunu açıklamıştır (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1756-1757).

3. Müşriklerle Hudeybiye Antlaşması yapıldığı sırada Rasûlullah'ın tarafında yer alan Huzâa kabilesi hakkındadır (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1756-1757).

Buna göre Tevbe sûresi 5. âyeti, birinci âyette zikredilen *المشركين* (Beydâvî, ts: III, 71; Hatîb eş-Şirbînî, 1285: I, 589) veya *فسيحوا في الأرض* ibaresinden istisna edilmiştir (Ferrâ, 1983: I, 421; Zemahşerî, 1998: III, 12; Neseî, 1998: I, 664). Çünkü Müslümanlar, Kureyş ve diğer Arap müşriklerle antlaşma yapmışlardı, ancak Benî Damre ile Benî Kinâne dışındakilerin neredeyse tamamı antlaşmayı bozmuşlardı (Zemahşerî, 1998: III, 7; Beydâvî, ts: III, 71). Bu nedenle âyette, antlaşmayı bozanlar ile bozmayanların bir tutulmaması emredilmiştir (Zemahşerî, 1998: III, 12; Hatîb eş-Şirbînî, 1285: I, 590; Neseî, 1998: I, 664). Sonuç olarak yasak ayların bitiminde öldürülmeleri emredilenler, antlaşmayı bozanlardır (Zeccâc, 1988: II, 430).

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tevbe sûresi 5. âyeti nâsîh, mensûh veya muhkem olduğu yönünde çeşitli değerlendirmelere konu olmuştur. Kafirler ile barış içinde yaşayıp, hatalarını görmezden gelip verdikleri sıkıntılara karşı sabırlı olmayı emreden 114 âyetin,¹ Tevbe sûresi 5 (İbn 'Atıyye, 2001: III, 8) ile Bakara sûresi 216. âyetiyle nehsedildiği söylenmiştir (Tayyâr, 1431: s. 218-222). Bu hususta açık ve kesin delillerin olmayışı bu tartışmalara kaynaklık ettiğini, ayrıca aralarında belirgin farklar olmakla birlikte tahsis, takyid ve istisna edilen nassların nesih kapsamında değerlendirilmiş olmasının bunda etkili olduğunu söylemek mümkündür (Süyûtî, 2006: III, 64). Kanaatimizce Tevbe sûresi 5. âyetinde esirlerin öldürülmesinden söz edilmemekte, aksine Hudeybiye Antlaşması'nı bozan müşriklere yönelik hükümler ihtiva etmektedir. Bu bakımdan ilgili âyetler arasında nesih ilişkisinden söz etmek isabetli görünmemektedir. Esir alınması halinde ise Muhammed sûresi 4. âyette belirlenen düzenlemeler çerçevesinde davranmak gerekir (İbn 'Atıyye, 2001: III, 8). Enfâl sûresi 67. âyeti ise belirli şartlar altında savaşta esir alınabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla farklı konuları ele alan bu iki âyet arasında da nesih ilişkisi olmadığı sonucu çıkmaktadır.

Bilindiği üzere Hz. Peygamber, Mekkelilerle 10 yıllığına barış antlaşması yapmıştı. Bu antlaşmanın maddelerinden bir tanesi de diğer kabilelerden arzu edenler, Hz. Peygamber veya Kureyşliler ile antlaşma yapabiliirdi. Bunun üzerine Huzâa kabilesi, Müslümanların; Benî Bekr ise Kureyşlilerin tarafında yer aldıklarını duyurdular. Kureyşlilerin müttefiki olan Benî Bekr'e bağlı Benî Düeyl kolu, Müslümanların müttefiki olan Huzâahlara bir gece baskın düzenlediler. Mekkeliler de bu baskına silah yardımında bulundular. Dolayısıyla Tevbe sûresinin baş tarafındaki âyetler, Hudeybiye antlaşması maddelerine aykırı hareket eden Mekkeliler hakkında nazil olmuştur (Kurtubî, 2006: X, 98). Antlaşmayı bozan müşrikler, duyurunun yapıldığı Zilhicce'nin 10'undan (İsfahânî, 1417: 165) Rebûlâhîr'in 10'una kadar toplamda dört ay serbest dolaşabilirler (Ebû 'Ubeyd, 1997: 195-196). Diğer bazılarına göre ise bu süre, Zilkade'nin 10'nundan Rebûlevvel'in 10'una kadardır. Çünkü o yıl hac ibadeti, nesî'den dolayı Zilkade'nin 10'unda yapılmıştır. Bir sonraki yılda ise normal olan vakitte, yani Zilhicce ayında yapılmıştır (Hatîb eş-Şirbînî, 1285: I, 587; İbn Kayyim el-Cevziyye, 1997: III, 879-880).

Öte yandan Mekke döneminde nazil olan İsrâ sûresi 76. âyette müşriklerin, Hz. Peygamber'i Mekke'den çıkarmak için baskı uyguladıkları ve bunun gerçekleşmesi halinde kendilerinin de orada fazla kalamayacakları tehdidinde bulunulmuştur. İsrâ sûresi 77. âyette ise önceki elçilere uygulanan kuralın bu olduğu ve Allah'ın bu kuralında bir değişikliğin olmayacağı ifade edilmiştir. Fakat uygulanan baskılar sebebiyle Müslümanların bir kısmı Habeşistan'a, bir kısmı da daha sonra Medine'ye hicret etmek zorunda kalmışlardır (İbn Hişâm 2010: II, 84). Hicretten Hudeybiye Antlaşması'nın imzalandığı tarihe kadar, Müslümanlarla Mekkeliler arasında birden çok savaş yapıldı. Hicretin 6. yılında Hudeybiye'de 10 yıl sürecek olan bir barış antlaşması yapılmıştı, ancak Mekkeliler antlaşmaya aykırı davranmışlardı (İbn Hişâm, 2010: III, 207, IV, 17; İbn Sa'd, 2001: II, 93; Belâzûrî, 1996: I, 440; Beyhâkî, 2003: IX, 390). Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hicretin 8. yılı Ramazan ayında Mekke'yi fethetti. Aslında Mekke Fethi, Hudeybiye Antlaşması'nın Mekkelilerin bir kısmı tarafından ihlal edilmesi nedeniyle değil, daha önce Müslümanları oradan haksız yere, zorla çıkardıkları (el-Bakara 2/191; el-Hac 22/40) için yapılmıştır. Bu nedenle

¹ Âyetler şunlardır: el-Bakara 2/ 83, 139, 190, 191, 217, 256; Âl-i İmrân 3/28; en-Nisâ 4/63, 80, 81, 84, 90; el-Mâide 5/2, 99, 105; el-En'âm 6/66, 91, 104, 106, 107, 108, 112, 135, 137, 158, 159; el-A'râf 7/183, 199; el-Enfâl 8/72; et-Tevbe 9/7; Yûnus 10/20, 41, 46, 65, 99, 108, 109; Hüd 11/12, 93, 122; er-Ra'd 13/40; el-Hicr 15/3, 85, 89, 94; en-Nahl 16/ 35, 82, 125, 127; el-İsrâ 17/54; Meryem 19/39, 75, 84; Tâhâ 20/135; el-Hac 22/68; el-Müminûn 23/54, 96; en-Nûr 24/54; en-Neml 27/92; el-Kasas 28/55; el-Ankebût 29/50; er-Rûm 30/60; Lokmân 31/12; es-Secde 32/30; el-Ahzâb 33/48, Sebe' 34/25; el-Fâtir 35/23; Yâsin 36/76; es-Saffât 37/174, 178; Sâd 38/17, 65; ez-Zümer 39/3, 15, 39, 41, 46; Mümin 40/55, 77; Fussilet 41/34; Şûrâ 42/6, 48; Zuhuruf 43/83, 89; ed-Dühân 44/59; Câsiye 45/14; el-Ahkâf 46/35; Muhammed 47/4; Kâf 50/39, 45; ez-Zâriyât 51/54; et-Tür 52/31, 45, 48; en-Necm 53/6; el-Kalem 68/44, 48; el-Meâric 70/5, 42; el-Müzzemmil 73/10, 11; el-Müddessir 74/11; el-İnsân 76/24; et-Târik 86/17; el-Gâşiye 88/22; el-Kâfirûn 109/6. (Tayyâr, 1431: s. 218-222) Bunlar toplamda yüz yedi âyettir.

Müslümanların Mekke'ye dönme hakları zaten vardı. Fakat Bedir Gazvesi'nde yapılan hatadan ve daha sonraları Hudeybiye'de varılan barış antlaşmasından dolayı bu hakları belli bir süreliğine ertelenmişti. Başka bir ifadeyle antlaşmanın müşrikler tarafından ihlal edilmesiyle işaret edilen hak, bir daha gündeme geldi ve böylece Mekke fethedildi.

Ayrıca şu âyetlerde ifade edilen emirlere rağmen: وَإِذَا لَا يُؤْتُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا “Çıkarırlarsa senden sonra burada fazla kalamazlar” (el-İsrâ 16/76) ve وَأَخْرَجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ “Sizi çıkardıkları yerden, siz de onları çıkarın...” (el-Bakara 2/191) Hz. Peygamber, uzun bir süre Mekkelilerden hiç kimseye dokunmadı. Çünkü yapılan antlaşma, bütün kabileler tarafından ihlal edilmemişti. Ayrıca Tâ-Hâ sûresi 114. âyette Yüce Allah, vahiy süreci tamamlanmadan önce Rasûlullah'ın, Kur'ân'la hüküm verme konusunda acele etmemesi gerektiğini bildirmiştir. Vahiy süreci ile kastedilen ise bütün Kur'ân'ın değil, o konu ile ilgili âyetler olmalıdır. Çünkü Kur'ân, anlam kümelerinden oluşan bir Kitap'tır. Konuyla ilgili anlam kümeleri tamamlandıktan sonra hüküm verilir (Orum, 2015, 133-134). Bu nedenden dolayıdır ki, Mekke'nin Hicrî 8. yılının Ramazan ayında fethedilmesine rağmen (İbn Hişâm, 2010: IV, 17), ertesi yıl hac mevsiminde Tevbe sûresi ilk âyetlerinin inişine kadar (İbn Hişâm, 2010: IV, 126; Taberî, 2001: XI, 304-305) Hudeybiye antlaşmasını bozanlarla ilgili bir yaptırım mevzubahis olmamıştır.

Sonuç olarak Tevbe sûresi ilk âyetleri, antlaşmayı bozan müşrikler hakkında olup ilgili âyetler (1-15), daha önce varılan antlaşmanın Müslümanlar tarafından da geçersiz kılındığını bildirmektedir. Mekke şehri, Hicrî 8. yılda fethedilmiştir. Tevbe sûresinde konu edilen müşrikler ile ilişkisi kesme duyurusu ise Hz. Ali tarafından Hicrî 9. yılın Zilhicce ayında yapılmıştır. Bu da takriben 15 aylık bir zaman sürecine tekabül etmektedir. Bu süreye ilave olarak, duyurunun yapıldığı Zilhicce'nin 10'undan geçerli olmak üzere 4 ay daha süre verilmiştir. Kendilerine bu sürede dokunulmayacağı için bu aylara الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ *haram aylar* denilmiştir. Dolayısıyla bu dört yasak aydan sonra artık can güvenlikleri kalmaz. Son olarak ilgili âyetlere göre Müslümanlarla antlaşma yapıp daha sonra bir kusur işlememiş ve Müslümanlara karşı kimseye destek vermemiş müşrikler, bu duyurunun dışında tutulması da bu yaklaşımı destekler niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Abdülkerim el-Hatîb. (1970). *et-Tefsîrû'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân* (C. 1-5). Darü'l-Fikri'l-'Arabî.
- Âmidî, Ali b. Muhammed. (1424/2003). *el-İhkâm fi uşûli'l-ahkâm* (C. 1-4). Dârü's-Sümay'î.
- Bâbertî, Muhammed b. Mahmûd. (ts.). *el-İnâye şerhü'l-hidâye* (C. 1-10). Dârü'l-Fikr.
- Bakillânî, Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib. (1418/1998). *et-Takrîb ve'l-irşâd* (C. 1-3). Müessesetü'r-Risâle.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya. (1996). *Kitâbu cümel min ensâbi'l-eşraf* (C. 1-13). Darü'l-Fikr.
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer. (ts.). *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (C. 1-5). Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî- Müessesetü't-Tarih.
- Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. (2003). *es-Sünenü'l-kübrâ* (3. bs, C. 1-11). Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (2002). *Şahîhü'l-Buhârî*. Dârü İbn Kesîr.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. (ts.). *el-Fuşûl fi'l-uşûl* (2. bs, C. 1-4).
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah. (1400). *el-Burhân fî uşûli'l-fîkh* (2. bs, C. 1-2). Dârü'l-Ensâr.
- Ebû 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. (1997). *en-Nâsih ve'l-mensûh fî'l-Kur'âni'l-'Azîz ve mâ fîhi mine'l-ferâidi ve's-sünen*. Mektebetü'r-Rüşd.
- Ebû 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. (2007). *Kitâbü'l-embâl* (C. 1-2). Dârü'l-Hedyî'n-Nebevî – Dârü'l-Fadîle.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyâd. (1403/1983). *Me'âni'l-Kur'ân* (3. bs, C. 1-3). 'Alemü'l-Kütüb.
- Hatîb eş-Şirbînî, Muhammed b. Ahmed. (1285). *es-Sirâcül-münîr fî'l-i'âneti 'alâ ma'rifeti ba'di me'âni kelâmi Rabbina'l-Hakîmi'l-Habîr* (C. 1-4). Matba'atu Bulak.
- İbn Abdülber, Yusuf b. Abdullah en-Nemerî. (1978). *Kitâbü'l-kâfi fî fîkhi ehli'l-Medîne el-Mâlikî*. Mektebü'r-Riyad el-Hadîse.
- İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. (2001). *el-Müharrarü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (C. 1-6). Darü'l-Kütübî'l-'İlmiyye.
- İbn Ebû Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed. (1417/1997). *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm müseneden 'an Rasûli'l-Allah ve's-şahâbeti ve't-tâbi'in* (C. 1-10). Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. (1349). *el-Muhalâ* (C. 1-11). et-Taba'a el-Müniriyye.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. (ts.). *el-İhkâm fî uşûli'l-ahkâm* (C. 1-8). Hallü'l-Afâki'l-Cedîde.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. (2010). *es-Sîretü'n-nebeviyye* (3. bs, C. 1-4). Darü'l-Fecr.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebû Bekir b. Eyyüb. (1418/1997). *Ahkâmu ehli'z-zimme* (C. 1-3). Remadî li'n-Neşr.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. (1997). *el-Mugni* (3. bs, C. 1-15). Dârü 'Alemi'l-Kütüb.
- İbn Kuteybe, Ebû Abdullah Muahammed b. Müslim. (1393/1973). *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân* (2. bs). Dârü't-Türâs.

- İbn Sa'd, Muhammed. (2001). *Kitâbü't-Tabakât el-kebîr* (C. 1-11). Mektebetü'l-Hancî.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. (1423/2003). *Nevâsihü'l-Kur'ân* (2. bs). el-Câmiatü'l-İslâmiyye.
- İsfahânî, Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî. (1417). *Kitâbü'l-ezmine ve'l-emkine*. Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes'ûd. (1986). *Bedâiü's-şanai' fî tertibi's-şerâi'* (2. bs, C. 1-7). Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir. (2006). *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (C. 1-24). Müessesetü'r-Risâle.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed. (1406/1986). *el-İdâh li nâsihil-Kur'ân ve mensûhih* (2. bs). Dârü'l-Menâre.
- Mukâtil b. Süleyman. (2002). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (C. 1-5). Müessesetü't-Tarihi'l-'Arabî.
- Nehhâs, Süleyman b. İbrahim. (1412/1991). *en-Nâsih ve'l-mensûh* (C. 1-3). Müessesetü'r-Risâle.
- Nesefî, Ebü'l-Bekât Abdullah b. Ahmed. (1998). *Medârikü't-tenzil ve hakâikü't-tevil (Tefsîrü'n-Nesefî)* (C. 1-3). Darü'l-Kelimi't-Tayyib.
- Orum, Fatih. (2015). *Kur'ân'ı Anlama Usûlü* (2. bs). Süleymaniye Vakfı Yayınları.
- San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. (1410). *Tefsîrü'l-Kur'ân* (C. 1-3). Mektebetü'r-Rüşd.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. (ts.). *Üşûlü's-Serahsî* (C. 1-2). Lecnetu İhyâi'l-Maârif'n-Nu'maniyye.
- Seyyâğî, Hüseyin b. Ahmed el-Haymî es-San'ânî. (ts.). *er-Ravdû'n-nağîr şerhu mecmû'i'l-fikhi'l-kebîr* (C. 1-4). Dârü'l-Cil.
- Simnanî, Ali b. Muhammed. (1984). *Ravdatü'l-küddât ve tarîkû'n-necât* (C. 1-4). Müessesetü'r-Risâle - Dârü'l-Furkân.
- Şâfî, Muhammed b. İdris. (2001). *el-Ümm* (C. 1-11). Darü'l-Vefâ.
- Şehîd-i Sâni, Zeynüddin b. Ali b. Ahmed el-Cübâi el-Âmilî. (1424). *er-Ravdatü'l-behiyye fî şerhi'l-Lüm'ati'd-Dımaşkiyye* (C. 1-4). Mecme'ü'l-Fikri'l-İslâmî.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. (2004). *es-Seylü'l-cerrâr el-mütedeffik 'alâ hadâiki'l-ehzâr*. Dâru İbn Hazm.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. (1997). *Şerhü's-siyeri'l-kebîr* (C. 1-6). Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şeyhzâde, Muhammed b. Müslihüddin Mustafa. (1998). *Hâşiyetu Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-Kâdi Beydâvî* (C. 1-4). Hakikat Kitapevi.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. (1996). *el-Mühezzeb fî fikhi'l-imam eş-Şâfî* (C. 1-6). Dârü'l-Kalem – ed-Dârü's-Şamiyye.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. (2001). *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân* (C. 1-26). Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hicr.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsır. (1431). *Şerhu muqaddimetü't-teshîl li 'ulûmi't-tenzil li İbn Cüzey*. Dâru İbnü'l-Cevzî.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim es-Serî. (1988). *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh* (C. 1-5). 'Alemü'l-Kütüb.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. (1418/1998). *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmiği't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-tevil* (C. 1-6). Mektebetü'l-'Ubeykân.
- Zeyd b. Ali, Ebû Hüseyin. (1919). *el-Mecmû'ü'l-kebîr*.